

Journal of Iranian Studies
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 18, No. 35, Summer 2019

A Review on the Content of Khosro Nama *

Sara Gerami¹
Dr. ZarrintajVaredi²

1. Introduction

Khosro Nama is one of the outstanding lyrical works in Persian literature. This poem portrays the romance of Gol o Hormuz and the related events. This literary work is composed in the form of “Masnavi” (couplet poem) and it is created in prosodic rhythm “mafā`ilunmafā`ilunfā`ilun”(coded: U---U---U--)with nearly “8000” lines versed in eloquent, pellucid and explicit language.

Considering the published copies of the work, two copies are reviewed: 1- The copy revised by Ahmad SoheiliKhansari which contains an introduction on Attar and his works. In the introduction, Khansariascribed the work to Attar by several reasons. Besides, he wroteabout Ibn Al-rabib (Mamdooh, the poet) and a summary of the story. 2- The copy by FarshidEghbal with a brief preface. In the preface of the book, he wrote about Attar Neyshaburiand a summary of the story.

*Date received: 17/07/2018

Date accepted: 28/11/2018

Email:

gerami_sara@yahoo.com

1. Master of Persian Language & Literature, Shiraz University, Iran (Corresponding author).

2. Associate Professor & Faculty Member, Persian Language & Literature Dept, Shiraz University, Iran.

2. Methodology

The research methodology is descriptive-analytical and it was done in three steps. In the first step, the researcher precisely studied Khosro Nama poem and identified the required data of the research among the verses of the couplet-poem. In the second step, with respect to the data collected in the first step, the researcher reviewed and analyzed the content of the verses. In this step, the researcher classified and analyzed the verses based on the content. In the third step, the researcher studied the sources attributing the work to or not to Attar and proved or denied attributing the book to Attar based on the quoted reasons and evidence. In this step, the researcher merely gathered their views and ultimately cited his view according to their statements.

3 Discussion

Before we discuss the content of the book, it is necessary to introduce the poet due to the different opinions about him. Since time ago, a work has been attributed to a poet and after a while, the researchers confirmed or denied its attribution with reasons and evidence. Khosro Nama is one of the works which there is uncertainty in attributing to Attar. Some masters such as Foroozanfar, Soheili Khansari, Ritter, Nafisi, Rezagholikhan Hedayat and Saffa confirm the attribution of the book to Attar Neyshaboori with certain and other masters such as Shafieekadkani, Zarrinkoob, Nahvi, Ezzatiparvar and Pournamdarian denied the attribution of the book by presenting reasons and evidence. Shafieekadkani's reasons about the book includes the two internal reasons (contradiction, stylistics, history of Sufism) and external reasons (typology) each of which particularly points that Khosro Nama is not attributed to Attar and the book belongs to the ninth century. (N.K: Attar, 35: 2000). Meanwhile, Nahvi discussed in a paper about Abolfazl Sa'ddin Ibn Al-Rabib, the eulogic poet and provided evidence that Khosro Nama was written by Abu Abdollah Muhammad Mianji in the sixth century. (Nahvi, 80-89: 2000)

With respect to the provided reasons and evidence, it is concluded that this work is not attributed to Attar Neyshaboori. Notably, with respect to Nahvi's paper based on eulogy by Ibn Al-Rabib and some of the verses of Khosro Nama in Shiraz Nama by Zarkoob, Nahvi's statement about the attribution of Khosro Nama to Abu Abdollah Mianji (Miane'i) is true. Additionally, based on the stylistic, theosophical and typological reasons by Shafieekadkani attempting to prove that Khosro Nama was written in the ninth century, in author's point of view, it can be said that Khosro Nama was composed by Mianji and later, an unknown person completed and expanded the book in the ninth century. Of course, it may be asked that if the couplet poem was not attributed to Attar, why had all Attar's works been listed in the preface of the book? This might be the answer that Attar was at the height of his fame at that time and people paid special attention to him and this way, the poet wanted people to remember and read his work over time.

In reviewing and analyzing the content of Khosro Nama, the poet first commended and praised the Lord and then glorified the Prophet, and complimented the Rashid Caliphs (Abu Bakr, Omar, Uthman, and Imam Ali), admired the Imams (Imam Hasan (pbuh) Imam Hussein (pbuh), Imam Bohanifa, Imam Shafi'i) as well as Khajeh Saadoddin Abolfazl. After discussing the situation surrounding the book, he writes the romantic poems full of new incidents and events. Of course, it is noteworthy that in the introduction of the book, the poet refers to the issues such as unity, and occasionally throughout the story, he comments on the absence, presence, ascetic, and seclusion of worldly attachments, etc. In other words, the poet willingly attempted to incorporate mystical terms and concepts in the book. However, it should be said that Khosro Nama is a romantic couplet poem with some mystical arrays. In general, the content of Khosro Nama is divided into three categories:

A. Tenets of faith: This section includes topics such as God, poet's religion, fatalism and death. In the divine sect, in addition to the topic of the Creation (the creation of the world in six days) and the

human inability to know God and the truth of the Existence, the poet deals with mystical topics such as the unity of existence, monotheism, annihilation in God, and the existence in God, presence and absence. Regarding the religion of the poet, it can be said that he is Shāfi'i because he praises Shāfi'i and Abu Hanifa and in regard to verbal point of view, and belief in determinism and fatalism, he followed the religion of the Ash'arites. Also, the poet's belief in fatalism and death has a special place in the context of the work; inasmuch as the poet explicitly or vaguely induces the divine fate overwhelming human free will in the text and accordingly, he calls for human's surrendering and satisfying with his fate and divine predestination, and with attention to the fact that he emphasizes on the death and the life of the soul after death, he encourages the man to do good for final Judgement.

B. Ethical percepts: Ethical percepts involve topics such as the denunciation of the world, the law of action and reaction, trickery, greed, lies and envy. In condemning the world, the poet encourages humans to abandon the world and its belongings while providing reasons and evidence such as the treacheries and fickleness of the world, and its futility. It is noteworthy that in the discussion of the ethical percepts, the denunciation of the world has the highest frequency. In addition to condemning the world, the poet prevents human from lying, deceiving, envying and coveting for the reason of its bad consequences, and throughout the story, based on the fact that every action has a reaction and human gets caught in the consequences of his evil deeds, he calls mankind to avoid evil and encourage them to do good deeds.

C. Love: In terms of content, love and its related events in Khosro Nama poem are in center and axis, and other themes such as ethical percepts and tenets of faith serve love and its related events. In this section, the poet addresses topics such as love, lover and his state of mind, the contradiction between love and wisdom. The poet, in the discussion of love, puts a special emphasis on its burning and unbreakable status, the combination of love, impatience and insanity.

The lover and his temperament are also repeated in the poem; inasmuch as love transforms the lover's feelings; the lover is crushing in grief, anguish and distress when being apart, and he is in the joy of happiness when joining. In addition, the poet praises the wisdom with different features such as being a leader and guide; nevertheless, the leadership and guidance of wisdom lasts until love has not overcome the man. To put another way, after love overwhelms the man, the wisdom grows unworkable and impotent, and wisdom and love do not unite but contradict one another.

4. Conclusion

About the author of *Khosro Nama*, it is noteworthy that in his paper "Who is the book of *Khosro Nama* (Gol and Hurmoz) by?", Akbar Nahvi attributes the work to Abu Abdullah Mianji (Miane'i) in the sixth century. But based on the stylistic features and the mentioned stylistic reasons and evidence, Mohammadreza Shafieekadkan concludes that the book belongs to the ninth century. In the author's view, with respect to the reasons and evidence brought forth in the research, the *Khosro Nama* poem does not attribute to Attar, and it originally belongs to Abu Abdullah Mianji, and it seems that with respect to the stylistic features in the ninth century and the stylistic features of the work, an anonymous person expanded it in the 9th century.

This work is a romantic poem in content where the mystical terms and concepts have also been used. In the introduction, the mystical issues are mostly derived from the premise of the unity of existence of Ibn al-Arabi; Of course, the mystical issues are rarely found throughout the story.

And the beliefs of the poet (about God, the religion of the poet, fatalism, etc.) and the ethical precepts and the element of love are read in the mentioned work. Fatalism is one of the most important beliefs that the poet tries to refer to throughout the story in various approaches (directly or indirectly) and encourage the reader to condemn and surrender to divine predestination.

In the discussion of the ethical precepts, the poet attempts to prevent the readers directly or indirectly from doing bad deeds and to encourage them to do good deeds. "Condemning the world and getting rid of worldly attachments" is of the most important ethical precepts that the poet explains

in various ways. It is noteworthy that in the ethical percepts, the poet employs the "deceitfulness and trickery of individuals" in the concept of "seeking remedy and devise", and sometimes, he admires it indirectly.

In Khosro Nama poem, love and the related issues are the most outstanding topic that includes the issues such as being apart and joining; in other words, it can be said that love is the intellectual axis and centerpiece of the poet that has included other topics and contents inside. In this couplet poem, the grief and sigh caused by getting apart is more than thrill of joining; Notably, sometimes, there is happiness in separation resulted from hope for the revelation. The most used topic in love is "the burning of love and love as pain," which repeats the grief of separation.

Another key point in the discussion of love is "the conflict of love and wisdom", where love dominates and overwhelms the wisdom; in other words, wisdom is incapacitated before love; Also, "wisdom" in Khosro Nama poem is incapacitated by "love" and "knowing the essence of the Almighty" and it is condemned. However, in some cases such as being a guide and the power of recognizing good from evil, the contradiction between wisdom and lust... has been praised.

Keywords: Attar, Khosro Nama, Content, Love, Sufism.

References [In Persian]:

- Attar. (2010). Mokhtarnama. With introduction, revision and suspension by ShafieeKadkani, M.R. (5). Tehran: Sokhan.
- ----- (Bita). Khosro Nama. With introduction by Eghbal, F. Tehran: Dor.
- Dekhoda, (1994). Dictionary, v.8. Tehran: Institute of Publications and Printing of Tehran University.
- Encyclopedia Islamica. (1993). Supervised by MoosaviBojnoordi, K. Tehran: The Center for the Great Islamic Encyclopedia.
- Foroozanfar, B. (1974). Review and analysis of works by Sheikh Farideddin Mohammad Attar Neyshaburi. (2). Tehran: Dekhoda Bookstore Publications.
- Halabi, A.A. (1997). Fundamentals of mystic and characteristics of sufis. Tehran: Asatir.
- Ibn Al-Arabi, M. (1997). Mystical dictionary. Translated by Mirakhori, Gh., & Shojaei, H. Tehran: Jaam.

- Kabir, Y. (2005). Fundamentals of mysticism. Tehran: Ghods.
- Motahhari, M. (1990). Knowledge of Islamic science, 2(7). Tehran: Sadra.
- Nahvi, A. (2010). Who is Khosro-nama by? Journal of Literary Studies, (169), 75-96.
- Pournamdarian, T. (1995). Seven papers in mysticism, poetry and thought of Attar's. Tehran: Institute of Humanities & Cultural Studies.
- Tavakoli, M. (1982). Four imams of Sunnis and congregation. Bija: Bina.

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال هجدهم، شماره سی و پنجم، بهار و تابستان ۱۳۹۸

مروری بر مضامین خسرونامه*

سارا گرامی (نویسنده مسئول)^۱

دکتر زرین تاج واردی^۲

چکیده

یکی از برجسته‌ترین آثار غنایی در ادب فارسی، منظومه خسرونامه است. این منظومه، داستان عشق گل و هرمز و رویدادهای مربوط به آن را به تصویر می‌کشد. درباره انتساب این اثر به عطار نظریات متفاوتی وجود دارد، همچنین تاکنون پژوهشی درباره محتوای این اثر صورت نگرفته است؛ بنابراین در این پژوهش ابتدا به صورت مختصر، با در نظر گرفتن ادله اساتید درباره سراینده اثر به اثبات یا رد انتساب آن به عطار پرداخته شده و سپس کتاب مذکور از منظر محتوایی در حوزه بحث اعتقادی، مواضع اخلاقی، عشق مورد بررسی قرار گرفته است. شیوه این پژوهش به روش اسنادی است که با مطالعه ابیات و استخراج آنان، ویژگی‌های محتوایی آن طبقه‌بندی و مورد تجزیه و تحلیل قرار داده شده است. نتایج پژوهش نشان داد که خسرونامه منظومه‌ای عاشقانه است و عشق مرکز و محور اندیشه شاعر است که گاهی اصطلاحات عرفانی نیز در آن آمده است.

واژه‌های کلیدی: عطار، خسرونامه، محتوا، عشق، عرفان.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۷/۰۹/۰۷

gerami_sara@yahoo.com

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۱/۲۸

نشانی پست الکترونیک نویسنده مسئول:

۱. کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز، ایران.

۲. دانشیار بخش زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز، ایران.

۱. مقدمه

منظومه خسرونامه، جزء شاهکارهای ادب فارسی و در عین حال منظومه‌ای مهجور است. این اثر ادبی در قالب «مثنوی» و در وزن عروضی «مفاعیلن مفاعیلن فعولن» سروده شده است و نزدیک به «۸۰۰۰» بیت به زبانی فصیح و شیوا و ساده به نظم کشیده شده است؛ همچنین این اثر به لحاظ محتوایی، ترکیبی از عشق و عرفان است. درباره نسخه‌های چاپی این اثر به دو نسخه می‌توان اشاره کرد: ۱. نسخه‌ای که احمد سهیلی‌خوانساری آن را تصحیح کرده است. این نسخه، مقدمه‌ای درباره عطار و آثارش دارد. در این مقدمه خوانساری برای اثبات متعلق بودن این اثر به عطار دلایل و قرائنی می‌آورد. علاوه بر آن، مطالبی درباره ابن‌الریب (ممدوح شاعر) و خلاصه‌ای از داستان را ذکر کرده است. ۲. نسخه‌ای است که فرشید اقبال بر آن مقدمه مختصری نوشته است. در مقدمه این نسخه، به صورت خلاصه درباره عطار نیشابوری توضیح داده شده است و پس از آن خلاصه‌ای از داستان آورده شده است.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

خسرونامه از آثار مهجور و منسوب به عطار که محورهای محتوایی آن، محورهای اعتقادی (خدا، مذهب، تقدیرگرایی، خرافات و...) و مواعظ اخلاقی (دروغ، مکر و حيله، حسد و...) و عشق (سوزنده بودن عشق، تضاد عقل و عشق، عاشق، هجر و...) هستند که سراینده خسرونامه، این محورها را به شیوه‌ای هنرمندانه و خلاقانه در ابیات گوناگون آورده است. این پژوهش به شیوه‌ای تحلیلی - توصیفی سعی دارد تا به پرسش‌های اصلی زیر پاسخ دهد:

آیا این اثر متعلق به عطار است؟ ویژگی‌های محتوایی این اثر ادبی چیست؟ برای یافتن جواب این پرسش‌ها با استفاده از شیوه تحلیلی - توصیفی ابتدا کتب و مقالات مختلف درباره انتساب یا عدم انتساب این منظومه مورد بررسی قرار گرفته و سپس کتاب خسرونامه را با مقدمه فرشید اقبال (۱۳۸۴ ه. ش) اساس کار قرار داده و با بررسی و واکاوی اثر به بحث در مورد محتوای آن پرداخته‌ایم.

۱-۲. پیشینه پژوهش

هرچند پژوهش‌های متعددی با محوریت بررسی سبکی مثنوی خسرونامه به منظور انتساب یا عدم انتساب این اثر به عطار نیشابوری صورت گرفته است، اما هیچ‌یک از این تحقیقات به‌طور مستقل و مستقیم به بررسی ویژگی‌های محتوایی این اثر نپرداخته‌اند. از میان پژوهش‌هایی که در خصوص بررسی خسرونامه انجام شده است، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

پورنامداریان (۱۳۷۴) هفت مقاله را با موضوع‌های مختلفی چون شهود زیبایی و عشق الهی، سیمرخ و جبرئیل، عطار و تجربه دیدار با خویش، عطار و رساله‌های عرفانی ابن سینا، سیری در یک غزل عطار، عقل و فلسفه از نظرگاه عطار، نگاهی به داستان‌پردازی عطار به صورت کتاب منتشر کرده است. وی در مقاله «عطار و تجربه دیدار با خویش» ضمن ارائه آثار عطار و ترتیب آن‌ها، به صورت مختصری نیز درباره کتاب خسرونامه و متعلق‌نبودن آن به عطار سخن به میان می‌آورد.

شفیعی کدکنی (۱۳۸۹) در مقدمه کتاب *مختارنامه* با آوردن دلایل و قرائنی چون تناقض‌ها و تصوف و سبک‌شناسی و... این اثر را جزء آثار عطار نمی‌شمارد. فروزانفر (۱۳۵۳) به صورت جداگانه به شرح احوال و آثار عطار پرداخته است. وی آثاری چون الهی‌نامه، منطق‌الطیر و مصیبت‌نامه را مفصلاً نقد و تحلیل می‌نماید، اما درباره خسرونامه با دلایل اجمالی آن را از آثار عطار می‌داند.

نحوی (۱۳۸۹) در مقاله‌ای به صورت مستقل، با ذکر نظرها و دلایل اشخاص نامی، درباره متعلق‌بودن یا نبودن این اثر به عطار، دلایل خاص خود را (اعم از ممدوح شاعر، محل نظم کتاب و گوینده آن) در جهت اثبات متعلق نبودن این اثر به عطار بیان می‌کند. همانگونه که ملاحظه شد، پژوهش‌های مربوط به این اثر غالباً در اثبات منسوب‌بودن این اثر به عطار یا رد آن نوشته شده‌اند، همچنین تاکنون این مثنوی از جهت محتوایی به صورت جامع و کامل مورد بررسی قرار نگرفته است؛ بنابراین ما برآنیم که این اثر مهجور و زیبا را علاوه بر معرفی نویسنده آن، از نظر محتوایی مورد تحلیل و بررسی قرار دهیم.

۱-۳. ضرورت انجام پژوهش

منظومه‌های عاشقانه و نیمه‌عرفانی همانند منظومه‌های دیگر در ادوار گوناگون همواره با توجه به اهمیتشان از زوایای مختلفی چون مباحث محتوایی، بدیع، بیان، ویژگی سبکی، شرح لغات و ابیات دشوار، عناصر داستان و علاوه بر زوایای ادبی از زوایای دیگری چون روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و ... مورد بررسی قرار گرفته‌اند و هر کدام از آنان با توجه به موضوع خاص خود به عنوان راهبر و الگویی برای پژوهش‌های بعد از خود مورد استفاده واقع می‌شوند. بنا بر مطالب مذکور، با توجه به این که این کتاب اثری زیبا و درعین حال مهجور و دربرگیرنده نکات عاشقانه و اعتقادات خاص است و تا به حال پژوهشی درخصوص مباحث محتوایی آن صورت نگرفته است، این پژوهش سعی دارد تا حد ممکن به معرفی خسرونامه با تکیه بر مباحث محتوایی (از قبیل مباحث اعتقادی شاعر و مواظب اخلاقی و...) بپردازد و به صورت نمایی کلی به عنوان راهبری برای پژوهشگران دیگر مورد

استفاده واقع شود. همچنین این پژوهش کتاب را از مهجوری خارج می‌کند و ادب‌پژوهان را با مضامین و محتوای این متن آشنا تر می‌کند.

۲. بحث و بررسی

پیش از آنکه به بحث محتوایی اثر بپردازیم، به دلیل اختلاف نظرهایی که درباره سراینده اثر وجود دارد لازم است ابتدا به معرفی سراینده اثر بپردازیم. از دیرباز گاهی اثری را به شاعری انتساب می‌کنند که پس از مدتی پژوهشگران انتساب آن را با دلایل و قرائن تأیید یا رد می‌کنند. خسرونامه از جمله آثاری است که در انتساب آن به عطار شک و تردید وجود دارد. عده‌ای از استادان مانند فروزانفر، سهیلی خوانساری، ریتز، نفیسی، رضاقلی‌خان هدایت و صفا انتساب این اثر را به عطار نیشابوری قطعی می‌دانند و استادان دیگری چون شفیع کدکنی، زرین کوب، نحوی، عزتی‌پرور و پورنامداریان با آوردن دلایل و قرائن این انتساب را نمی‌پذیرند. برای نمونه از جمله استادانی که خسرونامه را منسوب به عطار می‌کنند، فروزانفر است که معتقد است که آثار مسلم عطار همان‌هایی است که در مقدمه خسرونامه و مختارنامه آن‌ها را ذکر کرده که عبارتند از: الهی‌نامه، اسرارنامه، جواهرنامه، خسرونامه، شرح‌القلب، مصیبت‌نامه، مقامات طیور، دیوان قصاید و غزلیات، مختارنامه که مجموعه رباعیات اوست (ن.ک: فروزانفر، ۱۳۵۳: ۷۵)؛ همچنین فروزانفر ادعا دارد که خسرونامه می‌تواند جزء آخرین آثار عطار باشد که در مقدمه آن نام مختارنامه را آورده است (همان: ۷۷-۷۸).

شفیع کدکنی با آوردن دلایل و قرائن در مقدمه کتاب مختارنامه انتساب خسرونامه را به عطار مردود می‌شمارد.

دلایل وی در این باره دو بخش دلایل داخلی (تناقض، سبک‌شناسی، تاریخ تصوف) و خارجی (نسخه‌شناسی) را دربرمی‌گیرد. که هر یک به شیوه خاصی نشانگر این مطلب است که کتاب خسرونامه منسوب به عطار نیست و شایان ذکر است که این کتاب متعلق به قرن نهم است (ن.ک: عطار، ۱۳۸۹: ۳۵).

نحوی نیز در مقاله‌ای با بحث کردن راجع به ممدوح شاعر (ابوالفضل سعدالدین ابن ربیب) ثابت می‌کند که خسرونامه متعلق به ابو عبدالله محمد میانجی در قرن ششم است (نحوی، ۱۳۸۹: ۸۰-۸۹).

پس با دلایل مطرح شده می‌توان گفت که این اثر از عطار نیشابوری نیست؛ اما درباره این موضوع که این اثر از کیست، شایان ذکر است که بگوییم با توجه به مقاله نحوی مبنی

بر مدح ابن‌الریب و آمدن ابیاتی از خسرونامه در شیرازنامه زرکوب، سخن نحوی، یعنی متعلق بودن خسرونامه به ابو عبدالله میانجی (میان‌های) صحت دارد. در تکمیل این سخن می‌توان گفت که بر اساس دلایل شفیعی کدکنی که سعی دارد از لحاظ سبک‌شناسی، عرفانی و نسخه‌شناسی ثابت کند که خسرونامه مربوط به قرن نهم است، باید گفت که به نظر نگارنده خسرونامه‌ای را که میانجی سروده است، شخصی ناشناس در قرن نهم آن را تکمیل کرده و شرح و بسط داده است. البته ممکن است این سؤال برای خواننده پیش آید که اگر این مثنوی متعلق به عطار نیست، چرا در مقدمه آن اسامی تمام آثار عطار آورده شده است؟ شاید بتوان این گونه پاسخ داد که در آن زمان عطار در اوج شهرت بوده است و مردم به وی اهمیت ویژه‌ای می‌دادند و شاعر خواسته از این طریق اثرش ماندگار و مورد مطالعه واقع شود.

۲-۱. بررسی محتوایی خسرونامه

در بررسی و تحلیل محتوایی خسرونامه باید گفت که شاعر ابتدا به حمد و ثنای خداوند و پس از آن به نعت و منقبت پیامبر، مدح خلفای راشدین (ابوبکر، عمر، عثمان و حضرت علی)، ستایش امامان (امام حسن (ع)، امام حسین (ع)، امام بوحنیفه، امام شافعی) و همچنین ستایش خواجه سعدالدین ابوالفضل پرداخته است. وی پس از ذکر سبب نظم کتاب، به سرودن اشعار عاشقانه‌ای که مملو از حوادث و رویدادهای تازه است، می‌پردازد؛ البته شایان ذکر است که شاعر در مقدمه کتاب به مسائلی چون وحدت وجود، گاه در اثنای داستان به غیبت، حضور، زهد و ترک تعلقات دنیوی و ... اشاره می‌نماید؛ به بیانی دیگر شاعر سعی داشته است که اصطلاحات و مطالب عرفانی را در اثر بگنجانند؛ اما باید گفت که خسرونامه، منظومه‌ای عاشقانه است که گاه چاشنی عرفانی در آن یافت می‌شود. محتوای کتاب خسرونامه را می‌توان به سه دسته اعتقادی (خدا، مذهب، تقدیرگرایی، خرافات و...) و مواظظ اخلاقی (دروغ، مکر و حيله، حسد و...) و عشق (سوزنده بودن عشق، تضاد عقل و عشق، عاشق، هجر و...) تقسیم‌بندی کرد که هر یک از مطالب مذکور به همراه ابیات مورد نظر آورده شده و مورد تحلیل قرار گرفته است.

۱-۲-۱. اعتقادی

این بخش، شامل مباحثی درباره عقاید شاعر درباره خداوند، مذهب شاعر، عقاید وی درباره تقدیر و چشم زخم و... است. همچنین باید گفت که شاعر در اثنای داستان، عقاید خود را به صورت پوشیده یا آشکارا درباره مسائل مختلفی چون تقدیرگرایی و چشم‌زخم و مطالبی درباره مرگ اظهار می‌دارد. این عقاید اغلب مشوق و محرک خواننده در

انجام دادن اعمال نیک می‌باشد که پرکاربردترین آنان اعتقاد به تقدیر است. البته شایان ذکر است که ما در این پژوهش آنچه مربوط به منظومه ذهنی شاعر و همچنین نگاه وی به مسائل مختلف بوده است، در ذیل مباحث اعتقادی آورده‌ایم.

۲-۱-۱-۱. خداوند

در منظومه خسرونامه، مباحث محتوایی چون آفرینش، مناجات اشخاص داستانی با خداوند، وحدت وجود، توحید، حضور، غیبت، حیرت، عاجز بودن عقل در شناخت و درک خداوند، فناء فی الله و بقاء بالله و صفات ثبوتیه وجود دارد که در این پژوهش به آنانی که از بسامد بالاتری دارند، یعنی آفرینش، وحدت وجود و عاجز بودن عقل در شناخت و درک خداوند پرداخته و نمونه‌ای از آنان آورده شده است.

در بحث آفرینش، شاعر در ابیات گوناگون یادآور می‌شود که خداوند طی شش روز جهان را آفرید و آسمان را نیز جنبانید. علاوه بر این شاعر، خداوند را خالق جسم و جان می‌داند. باید گفت وی علاوه بر مانند کردن جسم و جان به گنج، طلسم این گنج جان را دو عالم می‌داند:

چو طفلی ساخت شش روز این جهان را چو مهدی داد جنبش آسمان را
(همان: ۹)

بنام آنکه گنج جسم و جان ساخت طلسم گنج جان هر دو جهان ساخت
(همان)

درباره وحدت وجود به تعریفی از ابن عربی اکتفا می‌کنیم و سپس به بررسی آن در منظومه خسرونامه می‌پردازیم: تعریف صحیح اصطلاح وحدت وجود این است که هر چیزی وجود خود را به واسطه هستی یافتن در نزد خداوند به دست می‌آورد تنها آن وجهی از هستی آن‌ها که در جهت خدا قرار دارد حقیقی است و باقی عدم محض است. (ن.ک: ابن عربی، ۱۳۷۶: ۲۷)

وحدت وجود که از زمان ابن عربی رایج و مرسوم شد، بدین معنی است که عارف خداوند را در ذرات هستی ببیند و تمام هستی را تجلی حضرت حق بداند. بنابراین می‌توان گفت که تمام پدیده‌ها و هستی عین ذات خداوند و جلوه‌ای از وی هستند. همچنین باید در تکمیل آن گفت که در این صورت هیچ وجودی غیر از خداوند نیست و وجود فقط به حضرت حق تعلق دارد.

این مقوله در منظومه خسرونامه به صورت مداوم در مقدمه تکرار می‌گردد و تا حدودی بر موضوعات دیگر در مقدمه غالب است. مانند:

اگر جمله یکی ور صد هزار است به جز او نیست این خود آشکار است

(همان: ۱۲)

از دیگر مباحث مرتبط با خداوند عاجزبودن عقل در شناخت خداوند است که شاعر سعی دارد که ناتوانی و عجز عقل را در شناخت ذات و کُنه خداوند در ابیات گوناگون با شگردهای مختلف تکرار کند. این تکرار نشان‌دهنده توجه و تأکید شاعر به این مسئله است. همچنین وی اظهار می‌دارد که نقص از طرف بندگان است نه خداوند. به‌علاوه اظهار می‌دارد که انسان به دلیل کوربودن چشم دل، حقیقت را نمی‌تواند ببیند، البته شایان ذکر است که این ابیات در جهت تأکید و تشویق انسان به بینا کردن چشم دل است. مانند:

جهان پر آفتاب است و ستم نیست اگر خفاش ناینیاست غم نیست

(همان: ۱۵)

۲-۱-۱-۲. مذهب

دربارۀ مذهب سراینده خسرونامه، می‌توان گفت که شاعر شافعی‌مذهب است؛ زیرا سراینده در مقدمۀ کتاب، شافعی و ابوحنیفه را می‌ستاید. البته چون عقاید شافعی‌ها به شیعه نزدیک است و علاقه خاصی به امامان دارند در مقدمه به مدح امام علی و امام حسن و امام حسین می‌پردازد. وی از نظر کلامی نیز پیرو مذهب اشاعره است که از «مهم‌ترین اصول اشاعره، عدم وحدت صفات با ذات، عمومیت اراده و قضا و قدر الهی در همه حوادث، مختار نبودن بشر و مخلوق خدا بودن اعمال او است» (مطهری، ۱۳۶۹: ۵۷-۵۸). نمونه‌ای از عقاید اشعری که در خسرونامه یافت می‌شود، عبارتند از:

عمومیت اراده و قضا و قدر الهی در همه حوادث:

قضا رفته قلم تقدیر رانده شد او ناکام در زنجیر مانده

(عطار، ۱۳۸۴: ۱۰۰)

مختار نبودن بشر و جبرگرایی:

کسی را نیست با تقدیر آویز ز حکم رفته نتوان کرد پرهیز

(همان: ۲۶۰)

از دیگر مباحثی که در ذیل مباحث اعتقادی باید آن را ذکر کرد، نعت پیامبر (ص) است. شاعر، در خسرونامه پیامبر (ص) را بیش از هر فرد دیگری مورد حمد و ستایش قرار داده است. همچنین در ابیات متوالی شرح و توضیحاتی درباره نابود کردن کفار،

بت شکنی، معراج، شکستن دندان ایشان، لدنی بودن علم و دانش ایشان، سزاوار سجود فرشتگان بودن، مایه آراستن دو جهان، شوق القمر کردن ایشان و سایر ابعاد زندگی ایشان آورده است. نمونه‌ای از آن به قرار زیر است:

پربسامدترین ابیات درباره پیامبر (ص) مربوط به معراج پیامبر و نزدیک شدن ایشان به خدا است. مانند:

میان آن دو حضرت دو کمان بود ز احمد تا احد میمی میان بود

(همان: ۲۲)

در منظومه خسرونامه، علاوه بر نعت پیامبر، ابیاتی در مدح و ستایش خلفای راشدین، امامان (امام حسن و حسین ع)، ابوحنیفه، شافعی و همچنین مدح خواجه سعدالدین ابوالفضل وجود دارد. شاعر از میان خلفای راشدین، امام علی (ع) را بیشتر از دیگران می ستاید و ابیاتی که ستایشگر علی (ع) هستند بسامد بالاتری نسبت به دیگر خلفای راشدین دارند. براین اساس به نمونه‌هایی از مدح حضرت علی (ع) از میان خلفای راشدین اکتفا می نماییم. نمونه‌هایی از این مدح حضرت علی (ع) عبارت است از: ساقی کوثر، شیر خدا، شاخص در علم، پیشتاز در جوانمردی، شرح بخشیدن انگشتر به سائل، شرح تیر از پا در آوردن ایشان در هنگام نماز (حضور دل در پیشگاه حضرت حق). مانند:

نمازش چون حضوری معتبر داشت کی از پیکان برون کردن خبر داشت؟

(همان: ۲۸)

اما در مدح امام حسن (ع) ضمن تأکید بر دیانت و ذکر صفات نیک امام حسن (ع) اعم از خوش خلقی و سخاوتمند بودن به توصیف زیبایی ایشان (وصف چهره، مو با استفاده از آرایه تشبیه) نیز می پردازد. مانند:

همه حُسن و همه خلق و همه حلم همه لطف و همه جود و همه علم

(همان)

در مدح امام حسین (ع) نیز اغلب بر جاودانه بودن و دیانت ایشان تأکید دارد. نمونه‌ایی از مدح عبارت است از:

چون آن خورشید دین شد ناپدیدار در آن خون چرخ می گردد چو پرگار

(همان: ۳۰)

شاعر ابوحنیفه را که بنیان‌گذار مذهب حنفی است، در ابیات متفاوت در مقدمه خسرونامه می ستاید. در معرفی وی می توان گفت:

ابوحنیفه، نعمان بن ثابت فقیه و متکلم نامدار کوفه و پایه‌گذار مذهب حنفی از مذاهب چهارگانه اهل سنت. حنفیان او را «امام اعظم» و «سراج الائمة» لقب داده‌اند. (دایرةالمعارف، ۱۳۷۲: ۳۷۹). توکلی دربارهٔ ابوحنیفه می‌گوید:

ابوحنیفه در ابتدا به فراگیری علم نحو پرداخت، اما چون دخالت دادن عقل و رأی در این علم ممکن نبود علم نحو را پیگیری نکرد و در مقابل توجه خود را به فقه معطوف داشت و در جوار آن به علم «کلام» هم پرداخت و رسائلی تحت عنوان «الفقه الأكبر» و «الفقه الأبسط» و «العالم و المتعلم» و «الرد علی القدریه» و «الوصیه» نوشت و رساله‌ای هم خطاب به مسلم البتی به رشته تحریر درآورد. (توکلی، ۱۳۶۱: ۱۶)

نمونه‌هایی از عقاید وی دربارهٔ مسائل مختلف به شرح زیر است:
دربارهٔ قدر: ابوحنیفه یک موضع میانی بین جبریه و قدریه را با عبارت «لا جبر و لا تفویض و لا تسلیط» در گفتار خود با یوسف بن خالد سمتی مطرح نموده‌است (دایرةالمعارف، ۳۸۴-۳۸۵).

شاعر ابوحنیفه را «خلیفه و امام جهان» و «امام اوّل و لقمان ثانی» معرفی می‌کند؛ اما نکته شایان ذکر این است که شاعر معتقد است که شکوه و عظمت ابوحنیفه، قضا و قدر را تسلیم و مقهور می‌گرداند.

قضا چکنند به شاگردش حواله است	چو نعمان سرخ روی حق چو لاله است
قضا در جنگ او آمد فرورتر	که از یوسف همه چیز نکتور

(همان: ۳۰)

از دیگر امامانی که شاعر آن را می‌ستاید، امام شافعی است. مذهب شافعی یکی از مذاهب اربعه اهل سنت منسوب به امام شافعی است (دهخدا، ذیل واژه). منظور از شافعی، محمد ابن ادریس ابن عباس ابن عثمان ابن شافع ابن سائب ابن عیید ابن یزید ابن هاشم عبدالمطلب ابن عبد مناف قرشی مطلبی مکنی با بوعبدالله است. (همان، ۱۲۳۶۲)

در خسرونامه، شاعر یکی از مباهات و فخر امام شافعی را برابری احادیث وی با احادیث پیامبر می‌داند و به این مطلب توجه خاصی نشان می‌دهد. نمونه‌ای از آن به قرار زیر است.
اگر او محو پیغمبر نبودی / حدیث و آیتش همبر نبودی
حدیث آن به جای این چو برخاست / شد از صاحب حدیثی قامتش راست

(عطار، ۱۳۸۴: ۳۱)

از دیگر ممدوحان شاعر خواجه سعدالدین ابوالفضل است که شاعر در مدح وی صفات مختلف (قطب جهان بودن، تارک الدنیا بودن، فاضل و والابودن عظمت وی) او را در ابیات گوناگون می‌آورد، مانند:

والابودن و شکوه و عظمت وی به اندازه‌ای است که هیچ کس نمی‌تواند قدر او را بداند یا از او قدردانی کند:

سریک موی او عالم نداند که داند قدر او، او هم نداند

(همان: ۳۲)

۲-۱-۱-۳. تقدیرگرایی

علاوه بر مطالب ذکر شده، در خسرونامه ابیاتی فراوان یافت می‌شود که از تقدیرگرایی حکایت می‌کند. شاعر در این ابیات درماندگی بنده در برابر تقدیر خداوند را به تصویر می‌کشد و گاه از خواننده راضی و تسلیم شدن در برابر تقدیر الهی را درخواست می‌کند. به‌علاوه گاه شاعر تقدیر را به درد بی‌درمان مانند می‌نماید. شایان ذکر است که این موضوع (تقدیرگرایی) در سراسر داستان یا از زبان شاعر یا از زبان شخصیت‌ها بیان می‌شود. بیت زیر، درباره غلبه تقدیر خداوند بر تدبیر و تلاش انسان صحبت می‌کند و به‌صورت غیرمستقیم به خواننده القاء می‌کند که از جنگ و ستیز با تقدیر دست بکشد:

اگر ما روز و شب تدبیر سازیم همان بهتر که با تقدیر سازیم

(همان: ۴۶)

۲-۱-۱-۴. اعتقاد به خرافات

در منظومه خسرونامه، اعتقاد به خرافات، در ابیات گوناگون تنها در مفهوم و معنای اعتقاد به چشم زخم آمده‌است؛ به عنوان مثال شاعر بیتی با این مضمون می‌سراید که قیصر روم به دلیل ترس از چشم زخم خوردن هرمز، نمی‌گذارد هرمز بدون برقع به بازار رود. در واقع منظور از «چشم بد» همان «چشم زخم» به زبان محاوره و اصطلاح امروزی است:

شهنش نگذاشت بی‌برقع به بازار که تا نرساندش چشم بد آزار

(همان: ۱۳۶)

۲-۱-۱-۵. اعتقاد به مرگ

درباره اعتقاد شاعر به مرگ می‌توان گفت که شاعر در اثنای داستان هرگاه شخصیتی در داستان فوت می‌کند، فرصتی می‌یابد که مرگ را به خواننده یادآوری کند و دیدگاه خود

را نسبت به این مسئله ابراز دارد. از این رو ما دیدگاه مختلف شاعر را نسبت به این مسئله عبارتند از: پابرجا بودن هستی پس از مرگ، فانی شدن تن و ادامه حیات روح پس از مرگ، حمل توشه اعمال به آخرت، انتقال از جهانی به جهان دیگر به وسیله مرگ.

بسی گردون به سر خواهد گذشتن گذشته است و دگر خواهد گذشتن

بسی افلاک خواهد بود و تونه تنت در خاک خواهد بود و تونه

(همان: ۳۴۰)

رهی دور است اما بعد مرگت از اینجا برد باید زاد و برگت

(همان: ۲۴۹)

۲-۱-۲. مواعظ اخلاقی

شاعر در ابیاتی مسائلی اخلاقی را در جهت پند و نصیحت به خواننده و همچنین تشویق خواننده به انجام دادن اعمال نیک عرضه می‌کند. این مواعظ اخلاقی شامل نکوهش دنیا، حرص، نتیجه هرکاری را دیدن (عمل و عکس‌العمل)، حسد، تلاش و کوشش و... می‌شود که بعضی از آنان خود دارای قسمت‌های مختلفی هستند؛ اما شایان ذکر است که از کاربردی‌ترین مواعظ اخلاقی در منظومه خسرونامه، تأکید بر نتیجه هرکاری را دیدن و نکوهش دنیا و به کارگیری حيله در جهت مثبت است. شایان ذکر است که ما در این پژوهش آنچه معطوف به عملکرد و رفتار بوده است، در ذیل مباحث اخلاقی آورده‌ایم.

۲-۱-۲-۱. نکوهش دنیا

در منظومه خسرونامه نکوهش دنیا بسیار مورد توجه شاعر بوده است و به همین دلیل در ابیات مختلف با شگردهای گوناگون آمده است، اما با وجود این، تمامی ابیات این مقوله، بر مفهومی واحد دلالت و تأکید دارند: رهایی از دنیا و تعلقات آن. شاعر سعی می‌کند با آوردن دلایل و قرائن خواننده را قانع کند که از دنیا و تعلقات آن دوری گزیند. از جمله دلایل برای ترک دنیا عبارتند از: غدار و بی‌وفابودن دنیا، دنیا به عنوان اقامتگاه رنج و سختی، بیهوده بودن اساس دنیا و بی‌ارزش بودن آن.

منه دل بر جهان ناوفادار که نه تختش بماند با تونه دار

(همان: ۲۰۱)

تو در دنیا که جای رنج و بار است اگر صد کار داری هیچ کار است

(همان: ۳۴۱)

۲-۱-۲-۲. حيله

مقوله حيله را نیز در این مثنوی می‌توان به دو بخش ستایش حيله و نکوهش حيله دسته‌بندی کرد و نمونه‌های مختلفی دارد که شخصیت‌های داستانی گاه در جهت منفی (مانند مکر حسنا به پیش گلرخ) و گاه در جهت مثبت (مکر کنیزی که مسئول قتل هرمز و یا وزیری که مسئول نابینا کردن دختر شاه ترکستان بود) به کار می‌گیرند. این مقوله، در این مثنوی کاربرد فراوان و جالبی دارد که به پیشبرد داستان کمک کرده است. نمونه‌هایی از اینان به قرار زیر است:

ایات زیر علاوه بر مذمت مکر، پرهیز از آن را نیز تأکید می‌کند؛ ضمناً باید گفت که شاعر مقوله مکر را غالباً با دروغ همراه می‌کند. نمونه‌ای از مکرو حيله را می‌توان به ماجرای حسنا و گل اشاره کرد. حسنا نامه‌ای به جهان‌افروز می‌نویسد و از او می‌خواهد که دو نفر را نیز برای دزدیدن گل به روم بفرستند؛ سپس خود به سراغ گل می‌رود و با به‌کارگیری مکر و حيله او را فریب می‌دهد، بدین گونه که برای این که گل را به نزد دزدان ببرد، به گل می‌گوید: هرمز زیارویی در فلان کوی دارد:

چنین فرمودشان حسناى مكار	که صندوقی بیايد ساخت ناچار
ستوران خوش و رهوار بایند	سزا و لایق آن کار بایند
که تا گل را بدزدم بامدادی	به دست هر دو بسپارم چو بادی
دهان بندی کنيد از معجر او	بر او بنديد بند چادر او

(همان: ۲۳۷)

در قسمت ستایش حيله، به نظر نگارنده می‌توان گفت که حيله در معنای «چاره‌جویی» به کار رفته است و اشخاص داستانی با به‌کارگیری عقل و خرد برای نجات‌دادن خود از بلا و گرفتار پیش‌آمده از آن استفاده می‌کنند. مانند:

گلرخ در چین و ترکستان پس از کشتن صیاد، به دلیل آسوده‌شدن از هرگونه سوء قصد تنها چاره‌جویی را این می‌بیند که خود را به شکل غلامان درآورد:

چو گل از کار آن صیاد پرداخت	خدا را شکر کرد و حيله ای ساخت
به دل گفتا اگر زین سان که هستم	برون آیم شود کارم ز دستم
چو بینندم بتی سیمین سمنبر	همه کس را طمع افتد به من بر

مرا آن به که بر شکل غلامان همه آفاق می‌گردم خرامان

(همان: ۲۷۴)

۲-۱-۲-۳. دروغ

عنصر دروغ نیز در ابیات متفاوت، در کتاب مذکور مورد نكوهش قرار گرفته است و گاه شاعر به‌طور مستقیم دروغ را مذموم می‌شمارد و گاهی غیرمستقیم یعنی با نشان‌دادن اعمال شخصیت‌های داستانی به تشویق خوانندگان در جهت پرهیز از آن می‌پردازد. در برخی ابیات، شاعر دروغ‌گفتن را برابر با آبروریختن می‌داند و بدین ترتیب به‌طور غیرمستقیم آن را مذموم می‌شمارد:

چرا کژگویی ای من خاک کویت که کژگفتن بریزد آبرویت

(همان: ۲۴۳)

۲-۱-۲-۴. قانون عمل و عکس‌العمل

باید گفت در مثنوی خسرونامه، قانون عمل و عکس‌العمل جایگاه والایی دارد و پر بسامدترین بحث در قسمت مواعظ اخلاقی است که گاه از زبان شخصیت‌ها در لابه‌لای داستان و گاه خود شاعر آن را به صورت صریح مورد بحث قرار می‌دهد. به عنوان مثال، سخن کنیزک با مادر هرمز درباره سقط جنین است که به دلیل اینکه معتقد است انسان نتیجه اعمالش را می‌بیند، به خود اجازه نمی‌دهد که هرمز را بکشد:

چرا با کودکی‌گردم فسون ساز که گردد آن فسون آخر به من باز

(همان: ۴۴)

۲-۱-۲-۵. حرص

شاعر پرهیز از حرص را مایه سعادت و آرامش دنیوی و اخروی می‌داند و برعکس آن نیز ممکن است؛ یعنی رفتن به دنبال آن را باعث وبال می‌داند. گاهی شاعر مستقیماً حرص و طمع را در مال‌اندوزی مایه وبال می‌داند و بدین ترتیب خواننده را به اجتناب از آن تشویق می‌نماید:

چرا این حرصت اندر جمع مال ست که گر اینجا و گر آنجا وبال ست

(همان: ۳۴۵)

۲-۱-۲-۶. حسد

شاعر حسد را نیز نکوهش می‌کند و گاه از عوارض آن نیز سخن می‌گوید. نکته شایان ذکر این است که شاعر در این کتاب معمولاً حسد را بیشتر برای زنان به کار می‌برد و گویی حسد را فقط در وجود زنان می‌یابد.

شاعر در بیت زیر می‌گوید که رشک زن نتیجه نامطلوبی در پی دارد و باید از آن اجتناب کرد:

نباشد رشک زن بر کس مبارک که رشک زن بود زخم بلارک

(همان: ۲۳۴)

۲-۱-۳. عشق

منظومه مورد بررسی، منظومه‌ای عاشقانه است که عشق در محور و مرکز قرار دارد و مواضع اخلاقی و مباحث اعتقادی نیز در حاشیه و در خدمت محتوای عاشقانه هستند. البته شایان ذکر است که در این منظومه، گاه با اصطلاحات عرفانی برمی‌خوریم که می‌توان گفت که این منظومه عاشقانه با چاشنی عرفان همراه شده است. به دلیل عاشقانه بودن این منظومه، پرکاربردترین واژه و مفهوم، «عشق» است که در بطن خود مسائلی چون هجر (غمناک بودن آن، بی‌تابی در هجر و جدایی و...) و وصل (شادمانی و سرور ناشی از وصل و...) را داراست. همچنین باید گفت که در مثنوی از پیش گفته، ناله و اندوه ناشی از هجر غالب است. شاعر مضامین گوناگونی را درباره عشق و مفهوم آن سروده است: سوزنده بودن عشق، درمان‌ناپذیر بودن آن، عشق به عنوان بیماری، همگامی عشق و دل‌تنگی، عشق و بی‌قراری، دشوار بودن تحمل درد عشق، سوزناک بودن انتظار در عشق، گستردگی قلمرو عشق، عشق به عنوان نوعی جنون و... در این اثر، پرکاربردترین مباحث «سوزنده بودن عشق، عشق به عنوان بیماری و درد» است که اشخاص داستانی (هرمز، گل) اغلب در گفت‌وگو با خود یا گفت‌وگو با شخصی در داستان یا در مناجات با خداوند، به‌طور صریح و آشکار از سوزندگی عشق صحبت می‌کنند و خود اظهار می‌دارند که عشق دل آنان را برای همیشه سوزانده است. در این بخش علاوه بر مطالب از پیش گفته، به مسائلی چون هجران، وصال، عاشق و همچنین تضاد عشق و عقل که هر کدام به گونه‌ای از ملزومات عشق هستند، نیز می‌پردازیم. نمونه‌هایی از ابیات با مضامین عشق در خسرونامه عبارتند از:

منم امشب چو شمع از سوز زنده نخواهم بود جز تا روز زنده

(همان: ۸۳)

صبوری کوچ کرده عقل رفته دل افتاده خرد منزل گرفته

(همان: ۶۳)

ز درد عشق دلتنگی بسی کرد سواران را به هر سوی گسی کرد

(همان: ۱۹۶)

نه درد خویش بتوان گفت کس را نگاهی کرد باید پیش و پس را

(همان: ۷۶)

درین سودا چو دیوت رهنمون ست که این هم نیز نوعی از جنون ست

(همان: ۹۷)

زری کآسان به دست آری تو بی رنج ز دست آسان رود گر هست صد گنج

(همان: ۱۰۴)

۲-۱-۳-۱. عاشق

از جمله مباحثی که در ذیل بخش عشق، می‌توان آورد، عاشق و حالات وی است که عبارت است از: بی‌ارزش بودن جهان و تعلقات آن از دید فرد عاشق، درمان نشدن درد عشق برابر با مرگ دل، شجاعت بخشیدن امید وصل به عاشق، دگرگونی و تحول عاشق به امید وصل. البته باید خاطر نشان کرد که بیشترین بسامد را «اجتناب از ملامت کردن فرد عاشق» دارد. این ابیات گاه از زبان شخص عاشق در داستان بیان می‌شود و گاه از زبان شاعر. نمونه‌هایی از آن ابیات را می‌آوریم:

اگر درمان نخواهد کرد یارم ز عشقش کشته‌ای انگار زارم

(همان: ۲۵۲)

ملامت آتش من تیزتر کرد که گر بد بود حال من بتر کرد

(همان)

۲-۱-۳-۲. هجر

هجر که از ملزومات عشق است در این منظومه گاه نکوهش و گاه ستایش می‌شود؛ البته شایان ذکر است که شاعر بیشتر غم و بی‌قراری عاشق را در هجر شرح می‌دهد و از آن گله و شکایت می‌کند. گاه شاعر وضعیت شخصیت داستانی (عاشق) را در هجر شرح می‌دهد،

گاه نیز در گفتگوی عاشق با خود یا دیگری شرح این هجر آورده می‌شود. البته باید گفت در این بخش بیشترین ابیات در جهت تبیین سوزناک و غمناک بودن هجر امید به وصل داشتن عاشق به کار گرفته شده‌اند.

غم هجر از دل مهجور پرسند درازی شب از رنجور پرسند

(همان: ۱۴۴)

مرا در هجر امید وصالست ولی در وصل امیدم محالست

(همان: ۱۵۲)

۲-۱-۳-۳. تضاد عشق و عقل

در منظومه خسرونامه، شاعر عشق را در برابر عقل قرار می‌دهد، همچنین عقل را در برابر آن عاجز و حیران تلقی می‌کند؛ به بیانی دیگر عقل در برابر عشق حلقه به گوش می‌شود و گاهی حتی عشق، عقل را گوشمالی می‌دهد. همچنین باید گفت که در هنگام عاشق شدن فرد، عقل نیز واله و دیوانه می‌گردد و کارآیی خود را از دست می‌دهد.

خرد با عشق بسیاری بکوشید ولیکن عشق یکباری بجوشید

(همان: ۵۸)

خرد از دست عشقت رخت بر بست نگیرد کس از این دیوانه بر دست

(همان: ۱۴۰)

البته شایان ذکر است که واژه «عقل» در منظومه خسرونامه، تنها در برابر عشق و همچنین شناخت خداوند عاجز و ناتوان است؛ یعنی تا زمانی که انسان گرفتار عشق نشده است، عقل توانا و یاریگر انسان است همچنین عقل در مواردی مانند راهنماگر، قوه تشخیص خوب از بد، متضاد با هوای نفسانی، متضاد با شهوت است.

تورا دیو هوای دیوانه کرده است خرد را با دلت بیگانه کرده است

(همان: ۸۰)

خرد را رهنمون باید گرفتن چنین کاری کنون باید گرفتن

(همان: ۴۳)

چو در عقل و تمیز از ما فزونی چرا باید در این سودا زبونی؟

(همان: ۱۷۳)

۳. نتیجه گیری

درباره سراینده خسرونامه شایان ذکر است که اکبر نحوی با آوردن دلایل و قرائن در مقاله «خسرونامه (گل و هرمز) از کیست» این اثر را متعلق به ابو عبدالله میانجی (میانه‌ای) در قرن ششم می‌داند؛ اما محمدرضا شفیعی کدکنی بر اساس ویژگی‌های سبکی و آوردن دلایل و قرائن سبکی، آن را متعلق به قرن نهم می‌داند. به نظر نگارنده، با توجه به دلایل و قرائن مطرح شده در پژوهش، منظومه خسرونامه متعلق به عطار نیست و اصل آن متعلق به ابو عبدالله میانجی است که گویی شخصی ناشناس در قرن نهم (با توجه به ویژگی‌های سبکی قرن نهم و ویژگی‌های سبکی اثر) آن را شرح و بسط داده است.

این اثر، به جهت محتوایی منظومه‌ای عاشقانه است که اصطلاحات و مفاهیم عرفانی نیز در آن به کار رفته است. این مسائل عرفانی اغلب در مقدمه با محوریت وحدت وجود برگرفته از ابن عربی است؛ البته در اثنای داستان مسائل عرفانی به ندرت یافت می‌شود.

شاعر ابتدا به حمد و ستایش خداوند؛ سپس به منقبت پیامبر و پس از آن به ستایش خلفای راشدین، امامان (امام حسن (ع)، امام حسین (ع)، امام شافعی، ابوحنیفه) و همچنین خواجه سعدالدین ابن الریب پرداخته است. علاوه بر مباحث یادشده، مباحث اخلاقی (نظیر دروغ، مکر و حيله، حسد و ...)، باورها و اعتقادات شاعر (درباره خداوند، مذهب شاعر، تقدیرگرایی، چشم‌زخم، و...) و عنصر عشق در اثر مذکور یافت می‌شود.

تقدیرگرایی یکی از مهم‌ترین باورهایی است که شاعر سعی دارد در سراسر داستان با شگردهای گوناگون (به صورت مستقیم یا غیرمستقیم) به آن اشاره کند و خواننده را به راضی بودن و تسلیم شدن در برابر تقدیر الهی تشویق کند.

شاعر در مبحث «مواعظ اخلاقی» سعی دارد خواننده را به صورت مستقیم یا غیرمستقیم از انجام دادن اعمال بد برحذر دارد و به انجام دادن اعمال نیک تشویق نماید. «نکوهش دنیا و رهاشدن از تعلقات دنیوی» از جمله مهم‌ترین مواعظ اخلاقی است که شاعر به گونه‌های مختلفی آن را تبیین می‌کند. نکته شایان ذکر در بحث مواعظ اخلاقی، آن است که شاعر «مکر و حيله افراد» را در مفهوم «چاره‌جویی و تدبیر» به کار می‌گیرد و گاه به طور غیرمستقیم آن را می‌ستاید.

در منظومه خسرونامه عشق و مسائل آن برجسته‌ترین مبحث است که در بطن خود مسائلی چون هجر و وصال به همراه دارد؛ به عبارت دیگر می‌توان گفت که عشق محور و

ثقل فکری شاعر است که مباحث و محتوای دیگر را در بطن خود گنجانده است. در این مثنوی، غم و ناله ناشی از فراق بیش از شادمانی وصال وجود دارد؛ البته گاهی در هجر شادمانی وجود دارد که ناشی از امید به وصل است. پرکاربردترین مبحث در عشق، «سوزنده بودن عشق و عشق به عنوان درد» است که به نوعی غم و اندوه ناشی از فراق را تکرار می کند.

نکته شایان ذکر نیز در بحث عشق، «تضاد عشق و عقل» است که عشق بر عقل غالب و چیره می شود؛ به بیانی دیگر عقل در برابر عشق عاجز و ناتوان است؛ همچنین «عقل» در منظومه خسرونامه در برابر «عشق» و «شناخت ذات حضرت حق» عاجز و ناتوان و مورد نکوهش است؛ اما در مواردی چون راهنما و قوه تشخیص خوب از بد بودن، تضاد عقل با شهوت و ... ستایش شده است.

کتابنامه

- ابن عربی، محی الدین. (۱۳۷۶). *فرهنگ اصطلاحات عرفانی*. ترجمه قاسم میرآخوری و حیدر شجاعی. تهران: جام.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۷۴). *هفت مقاله در عرفان و شعر و اندیشه عطار*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- توکلی، محمدرئوف. (۱۳۶۱). *چهار امام اهل سنت و جماعت*. بی جا: بی نا.
- حلبی، علی اصغر. (۱۳۷۶). *مبانی عرفان و احوال عارفان*. تهران: اساطیر.
- *دایره المعارف بزرگ اسلامی*. (۱۳۷۲). زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- دهخدا، (۱۳۷۳). *لغت نامه*، ج ۸، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- عطار نیشابوری، فریدالدین. (بی تا). *خسرونامه*. به مقدمه فرشید اقبال، تهران: دُر.
- عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۳۸۹). *مختارنامه*. به مقدمه و تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی. چ پنجم. تهران: سخن.
- فروزانفر، بدیع الزمان. (۱۳۵۳). *نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشابوری*. چ ۲، تهران: انتشارات کتابفروشی دهخدا.
- کبیر، یحیی. (۱۳۸۴). *مبانی عرفان*. تهران: قدس.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۶۹). *آشنایی با علوم اسلامی*. ج ۲، چ ۷، تهران: صدرا.

۲۷۲ / مروری بر مضامین خسرونامه

- نحوی، اکبر. (۱۳۸۹). «خسرونامه (گل و هرمز) از کیست»، *مجله جستارهای ادبی*. شماره
۱۶۹، صص ۷۵ - ۹۶.